

De monopolisering van georganiseerd geweld¹

1. Gewelddaden en -middelen

Nooit eerder heeft de mensheid over zoveel wapens beschikt, met een zo grote vernietigingskracht, als nu. Toch leiden in een land als Nederland de meeste burgers een betrekkelijk veilig, niet onmiddellijk door grootscheeps geweld bedreigd bestaan. We lezen dagelijks in de krant over uitbarstingen van geweld elders in de wereld, in Sierra Leone of Sri Lanka, in Israël of Tsjetsjenië. Maar tegelijk zijn we niet alleen in staat hier in Nederland in vrede te leven: een groot deel van de wereld ligt voor ons open om praktisch zonder enig gevaar voor geweld naartoe te reizen.

In deze schijnbaar tegenstrijdige stand van zaken weerspiegelt zich de ongelijke verdeling van georganiseerd geweld in de huidige samenleving. En die ongelijke verdeling kan worden gezien als de uitkomst van ontwikkelingen op lange termijn waarin, evenals in processen van economische groei, bepaalde dominante trends te ontwaren zijn. Daarover gaat deze bijdrage.

Aangezien het woord geweld in nogal verschillende betekenissen gebruikt kan worden (zie bijv. Van Reenen 1979: 18-21), lijkt het me nuttig eerst iets te zeggen over de terminologie zoals ik die hier zal gebruiken. Ik ga uit van het begrip *gewelddaden*; daaronder versta ik menselijke handelingen die gericht zijn op het doden of verwonden van andere mensen of op het vernietigen of beschadigen van menselijke bezittingen. De ultieme gewelddaad is het doden. Het woord geweld zonder meer verwijst naar de middelen die aan mensen ter beschikking staan om gewelddaden te plegen. 'Beschikken over geweld' wil zeggen: beschikken over de middelen om andere mensen te verminken, te doden, en hun bezittingen te vernielen. 'Dreigen met geweld' betekent: dreigen deze middelen metterdaad in te zetten. De effectiefste middelen van geweld waar mensen over beschikken zijn vormen van *georganiseerd geweld*, waarin het menselijke en materiële vernietigingspotentieel van velen gebundeld is; deze vormen lopen uiteen van in los verband opererende bendes tot strak geformeerde legers (vgl. Keeley 1996: 71-81).

Gewelddaden zijn, mogen we aannemen, zo oud als de mensheid. We weten nu dat ook onze naaste verwanten in het dierenrijk, de chimpansees, er niet voor terugschrikken – al heeft een van de eerste onderzoekers van hun gedrag in het oerwoud, Jane Goodall, enige tijd gearzeld of zij deze kant van het chimpanseebestaan aan de openbaarheid zou prijsgeven (Goodall 1990).

Ook over geweldsmiddelen zal de mensheid van meet af aan hebben beschikt. Een van de stereotiepe afbeeldingen van onze vroege voorouders op cartoons is die van de oermens als een grote trage sukkel – maar dan wel een sukkel met een knuppel. En inderdaad zullen stokken zeker hebben behoord tot de eerste wapens waarmee mensen zichzelf uitrustten om hun belagers en hun prooien te lijf te gaan.

Sindsdien is er een lange weg afgelegd, van de knots naar de kalasjnikov en ander modern wapentuig. Deze geschiedenis laat zich lezen als een opeenvolging van technische uitvindingen, maar ook, zoals de hele sociaal-culturele ontwikkeling van de mensheid, als een proces van sociale organisatie op steeds grotere schaal – en als een civilisatieproces.

Dit laatste lijkt misschien moeilijk te accepteren: dat de ontwikkeling van steeds effectiever en grootschaliger middelen van geweld te rijmen is met een proces van voortgaande beschaving. Toch denk ik dat er tussen beide ontwikkelingen een aantoonbaar verband bestaat – een verband dat in overeenstemming is met de civilisatietheorie van Norbert Elias en dat onder meer te verklaren is aan de hand van een principe dat kan worden omschreven als ‘de paradox van de pacificatie’.

2. De zeldzaamheid van gewelddaden

Er bestaat een wijdverbreid stereotiep beeld van mensen als agressief ingestelde, steeds tot geweld geneigde wezens. Dat beeld behoeft correctie. Zo heeft de Amerikaanse socioloog Randall Collins er in enkele artikelen en voordrachten op gewezen dat gewelddaden in menselijke samenlevingen eigenlijk verrassend weinig voorkomen. De meeste mensen schrikken ervoor terug. Geweld is een *ultima ratio*, waartoe ze pas in uiterste nood hun toevlucht nemen (Collins 2001).

344

De terughoudendheid tegenover gewelddaden geldt ook voor de organisaties die bij uitstek gespecialiseerd zijn in het toepassen van collectief geweld: legers. Zelfs in oorlogstijd besteden legers slechts een gering deel van hun tijd aan gewelddadige strijd; er gaat veel meer tijd zitten in de voorbereiding en de afwerking van de krijgshandelingen. En dan nog neemt, zeker in moderne legers, maar een minderheid van de militairen deel aan de eigenlijke uitoefening van geweld (Collins 1990).

Het betrekkelijk zelden plegen van gewelddaden tegen soortgenoten is een kenmerk van alle sociaal levende dieren. Het is bijvoorbeeld bekend van kippen in een kippenren dat zij een pikorde kennen – een hiërarchie die

bepaalt wie min of meer ongestraft wie mag pikken. De pikorde maakt geen einde aan de gewelddaad van het pikken, maar omdat zij het in het wilde weg pikken tegengaat, reduceert zij wel het totaal aantal keren dat er gepikt wordt (vgl. Goudsblom 1988: 91-103).

Ook onze naaste verwanten, de chimpansees, kennen instituties die het uitoefenen van geweld tegengaan. Ook bij hen speelt hiërarchie daarbij een beslissende rol. Groepsleden met een hoge plaats in de hiërarchie grijpen soms in wanneer lager geplaatsten met elkaar slaags geraakt zijn. Als zij zelf in een gevecht verwickeld raken, is dat meestal van korte duur. De betrekkingen worden snel weer hersteld, en alle betrokkenen (de vechters en de toeschouwers) weten weer hoe de krachtsverhoudingen liggen. Slechts een enkele keer wordt de strijd tot het bloedige einde uitgestreden; de inzet is dan meestal de hoogste plaats in de hiërarchie. De normale gang van zaken bij een gevecht binnen een chimpanseegemeenschap is er echter een van opstuiven en vrede sluiten. Voor het vrede sluiten bestaan vaste rituelen van verzoening en troost, zoals die zijn waargenomen en beschreven door Frans de Waal en Angeline van Roosmalen (vgl. Aureli en De Waal 1999: 15-33).

Omdat een groot deel van het onderzoek naar het gedrag van chimpansees tot dusver is verricht in dierentuinen, is over gewelddadige strijd tussen groepen chimpansees betrekkelijk weinig bekend: noch over de aanleidingen en de toedracht noch over de afloop. Aan verzoeningsrituelen is hier waarschijnlijk minder behoefte, want de groepen zullen nadat de strijd is gestreden meestal weer uit elkaar gaan. Vrede sluiten heeft pas zin als tussen de groepen een wederzijds erkende interdependentie bestaat en ze bij herhaling met elkaar te maken hebben.

Dit laatste geldt ook voor mensen. Daar waar nauwelijks enig besef van onderlinge afhankelijkheid aanwezig is, kan tussen groepen een toestand ontstaan die het hobbesiaanse schrikbeeld benadert van een chronische oorlog 'van allen tegen allen'. Een dergelijke toestand kan voortduren zolang het feitelijke aantal botsingen die tot gewelddaden leiden, beperkt blijft. Uit de culturele antropologie zijn vele voorbeelden bekend van groepen die zo min of meer permanent op voet van oorlog met elkaar verkeerden, maar meestal bij elkaar uit de buurt bleven (zie Keeley 1996). Wanneer we oorlog en vrede beschouwen als twee aggregaatstoestanden van het sociale leven, kunnen we vaststellen dat vrede de verreweg meest voorkomende is – zeker binnen groepen, maar gelet op het werkelijk uitvoeren van gewelddaden ook tussen groepen.

3. Georganiseerd geweld: toename en monopolisering

In een chimpanseegroep is de afwisseling van vechten en zich verzoenen een proces dat voortgaat zolang de groep bestaat. De individuen wisselen elkaar af, de posities in de hiërarchie krijgen andere bezetters, maar er tre-

den geen ingrijpende veranderingen op in de aard van de gewelddaden en de geweldsmiddelen.

Hier ligt een groot verschil met menselijke samenlevingen. Bij chimpansees gaat het uitsluitend om kortetermijnprocessen, die telkens eenzelfde verloop vertonen. Er breekt een conflict uit, er wordt gevochten, het conflict wordt bijgelegd en er wordt weer vrede gesloten – een vrede die duurt tot het volgende conflict uitbreekt. Zulke kortstondige processen van ruziemaken en vrede sluiten doen zich ook bij mensen herhaaldelijk voor. Maar daarnaast hebben we in de menselijke samenleving te maken met een langetermijnontwikkeling, waardoor er in de loop van de tijd aan zowel de geweldsmiddelen als de gewelddaden nieuwe vormen zijn toegevoegd. Met name de middelen van georganiseerd geweld zijn naar aantal en omvang toegenomen, en ook in toenemende mate gemonopoliseerd.

Deze ontwikkeling moet al begonnen zijn in een heel vroeg stadium van de menselijke geschiedenis, toen mensen voor het eerst enig overwicht verwierven op andere grote dieren, waaronder hun directe verwanten in het dierenrijk. In dit vroege stadium hebben de mensen als enige diersoort geleerd vuur enigermate te beheersen; voortaan waren zij in staat om met vuur gewapend veel sterkere dieren op afstand te houden en te verjagen. Omdat de vuurbeheersing een exclusief menselijke verworvenheid was, kunnen we hier spreken van een 'soortmonopolie' (Goudsblom 1992: 36-40). In ditzelfde stadium (zo niet eerder) valt waarschijnlijk ook de oorsprong van een monopolie binnen de menselijke soort, dat vele duizenden generaties lang heeft standgehouden: het monopolie van volwassen mannen op het bezit en gebruik van wapens – een monopolie waar vrouwen en kinderen lange tijd van zijn buitengesloten, onder meer met behulp van initiatieriten en taboes (Goudsblom 1998: 398-9; zie ook Glassman 1986).

Beide monopolies vormden het begin van verdere ontwikkelingen. Het vuurregime werd gevolgd door het agrarische en het industriële regime – regimes die de voorafgaande regimes niet ophieven maar in zich opnamen. De ontwikkeling van deze sociaal-ecologische regimes had een directe weerslag op de ontwikkeling van het geweld. De opkomst van landbouw en veeteelt leidde ertoe dat de legers groter werden; er werd meer en meer metaal toegepast in de wapens, naast de soldaten werden ook paarden ingezet, en oorlog kreeg steeds meer het karakter van verovering en verdediging van land en de daarbijbehorende mensen en bezittingen. De hele ontwikkeling was er een van toenemende extensiviteit en intensiviteit. Het bereik van de wapens werd groter en de impact meer direct en diepgaand. Gelijk met de techniek ontwikkelde zich de organisatie: van kleine elkaar met stokken en speren bestokkende eenheden tot legers met vele honderdduizenden soldaten. Die grote legers vergden rekrutering, disciplineren, proviandering. De miserabele omstandigheden waaronder de boeren vaak leefden, hebben de rekrutering van soldaten ongetwijfeld vergemakkelijkt; ook in dit opzicht kunnen we de meeste agrarische rijken met recht militair-agrarisch noemen: de mannelijke bevolking bestond in overgrote meerderheid uit

boeren en soldaten – en het was geen uitzondering wanneer boeren een deel van hun leven doorbrachten als soldaat (een mooi voorbeeld biedt Kolff 1990).

Naarmate het georganiseerde geweld massaler werd, werd de toegang tot de leiding van de organisatie exclusiever. In militair-agrarische samenlevingen kwam de leiding meer en meer in handen van een bovenlaag van krijgers, die het geweld naar twee kanten toe gebruikten: in het onderling oorlog voeren en in het intimideren van hun onderdanen. Deze fase van krijgersaristocratieën vormt een tweede stadium in de monopolisering van georganiseerd geweld. Met de opkomst van staten en grotere rijken, die de monopolies op georganiseerd geweld overnamen, begon een derde stadium (zie ook Goudsblom 1997: 117-20).

4. Tegenbewegingen: 'alsóf er niets gebeurt'

De grote lijn in de ontwikkeling van de geweldsmiddelen lijkt geheel in overeenstemming te zijn met de logica van de evolutietheorie. Als een bepaalde groep beschikte over effectievere wapens dan een naburige groep, en van plan was deze wapens tegen die andere groep te gebruiken, dan was de bedreigde groep om niet het onderspit te delven en te moeten vluchten, wel gedwongen zich van technisch gelijkwaardige wapens te voorzien en, niet minder belangrijk, organisatorische maatregelen te nemen om, door veroveringen of bondgenootschappen of anderszins, voldoende aantallen soldaten te kunnen mobiliseren. Het mechanisme van de bewapeningswedloop, de *arms race*, behoort tot de basismechanismen van het sociale leven (vgl. Wright 2001: 270-1). Het stelt alle betrokken partijen die mee willen tellen voor de keus om ofwel qua techniek en organisatie 'bij te blijven' of op te gaan in een groter verband.

Steeds opnieuw ging het om de combinatie van techniek en sociale organisatie. Grotere en beter toegeruste legers bleken op den duur sterker dan kleinere en minder goed toegeruste eenheden. Deze bewering lijkt een waarheid als een koe; toch is ze alleen maar juist als de clausule 'op den duur' er in is opgenomen, want de geschiedenis bevat menig voorbeeld van een groter leger dat door een kleiner leger met minder geavanceerde wapens werd verslagen. De nederlaag van het Amerikaanse leger in Vietnam is een van de bekendste gevallen uit het recente verleden; maar in ieder tijdperk uit de krijgsgeschiedenis zijn soortgelijke voorbeelden te vinden.

Dit is een punt waar we bij de studie van langetermijnprocessen telkens weer op stuiten: langetermijntrends komen zelden alleen voor; de trends die we als dominant waarnemen, gaan vrijwel altijd vergezeld van min of meer latent blijvende tegentrends, die in andere richtingen of zelfs in de omgekeerde richting werken (vgl. Goudsblom 1997: 214). Daar komt nog bij dat met de komst van een later stadium de tendensen uit eerdere stadia vrijwel nooit geheel voorbij zullen zijn. Cyril Connolly heeft eens geschre-

ven, dat in iedere dikke persoon een dunne zit die er dolgraag uit wil.² Zo leven ook in ieder later stadium van de sociaal-culturele ontwikkeling tendensen voort uit eerdere stadia, die zodra de kans zich voordoet opnieuw tevoorschijn zullen komen. Tijdens ieder stadium in de monopolisering van geweldsmiddelen blijven er tendensen werkzaam die de heersende monopolies ondermijnen en een terugkeer naar vroegere verhoudingen bevorderen. Een dijk, eenmaal aangelegd, vergt permanent bewaking en onderhoud; met geweldsmonopolies is het niet anders gesteld.

De voortdurende aanwezigheid van latente tegentendensen is een reden om ook continuïteit te bezien als een proces. Ook daar waar maatschappelijke verhoudingen de indruk maken stabiel te zijn, is deze stabiliteit gewoonlijk de resultante van vele kleine in de kiem gesmoorde pogingen om de verhoudingen te wijzigen. Zoals de dichter Jan Emmens het onder woorden bracht: 'De zee doet mij het leven zien zoals het is – alsóf er niets gebeurt' (Emmens 1979: 36). Een van jaar tot jaar voortbestaand geweldsmonopolie kan de schijn wekken dat er 'niets gebeurt', maar de schijn bedriegt. Aan ieder monopolie wordt geknaagd, van alle kanten en zonder ophouden. De krachten die degenen die het monopolie steunen daartegenover weten te stellen, bepalen of het monopolie desondanks in stand blijft, of het uitbreidt, inkrimpt of ineens stort. Het lijkt kenmerkend voor geweldsmonopolies dat als een monopolie bezwijkt, de plaats ervan wordt ingenomen door een ander monopolie – op grotere schaal georganiseerd, zoals dat van de Romeinen nadat ze de Galliërs hadden verslagen, of op kleinere schaal zoals dat van de Germaanse veroveraars na de ondergang van het West-Romeinse rijk. Een terugval naar een situatie geheel zonder geweldsmonopolie komt niet voor – al kennen we uit onze eigen tijd wel extreme situaties zoals in Sierra Leone, waar zelfs het aloude mannenmonopolie vervallen is en gewapende bendes kinderen rondtrekken; deze toestanden zijn echter uitzonderlijk en, naar we mogen verwachten, voorbijgaand.

5. De pacificatie van overwonnenen

348

Een onmiddellijk gevolg van de monopolisering van geweldsmiddelen is dat al degenen die van het monopolie zijn buitengesloten, ontwapend worden. Hun wordt pacificatie opgelegd; dat is ook de betekenis waarin het woord pacificatie in koloniale oorlogen is gebruikt: er werd mee uitgedrukt dat degenen die in een veroverd gebied een geweldsmonopolie hadden bezeten, dit niet langer konden uitoefenen en de wapens moesten neerleggen.

In zekere zin is de domesticatie van dieren een oervorm van pacificatie. De getemde dieren zijn deel gaan uitmaken van menselijke groepen, ze hebben zich daarin als het ware laten inlijven en ze co-existeren nu op betrekkelijk vreedzame wijze met de mensen. Sommige dieren, honden voor-

al, vertonen een sterke solidariteit met de mensen bij wie ze horen; voor vee zijn de verhoudingen in de eerste plaats hiërarchisch. Gewelddadige confrontaties, waarbij groepen gedomesticeerde dieren en groepen mensen elkaar fysiek bestrijden, komen niet voor. Ook al valt wel eens een individuele hond of stier een mens aan, de collectieve verhoudingen liggen vast. Dagelijks vinden miljoenen koeien, varkens en schapen de dood in slachthuizen; maar dit geeft geen aanleiding tot interspecifieke strijd. De gedomesticeerde dieren zijn collectief gepacificeerd; omkeringen van de verhoudingen gebeuren alleen in fantasieën zoals in *Animal farm* of *The planet of the apes*.³

Honden en katten worden gekoesterd als huisdieren, runderen en schapen eindigen onder het slachtmes. De verhoudingen tot al deze getemde soorten hebben met elkaar gemeen dat ze zelden aanleiding geven tot openlijke strijd. Net als de pacificatie tussen mensen onderling betekent de domesticatie van wilde dieren tot huisdieren niet dat er aan alle conflicten met mensen voor eens en altijd een einde is gekomen; maar de collectieve machtsverhoudingen tussen de soorten zijn dermate ongelijk geworden dat bij iedere confrontatie de uitslag al bij voorbaat vaststaat: uiteindelijk winnen de mensen, en de dieren weten dat en accepteren het, als onderdeel van hun cultuur. Onder deze wederzijds erkende voorwaarde zijn de verhoudingen tegenwoordig overwegend vreedzaam.⁴

De effectieve vestiging van een geweldsmonopolie werkt in de eerste plaats pacificerend voor degenen die van het monopolie zijn buitengesloten. Dit geldt niet alleen voor de gedomesticeerde dieren, maar ook voor de mensen die tot een ontwapende categorie behoren. Sinds de vestiging van het mannenmonopolie zijn vrouwen en kinderen ontwapend. Dat maakt hen in hoge mate weerloos; het geeft hun ook een zeker recht op bescherming, onder de voorwaarde dat ze zich bij het wapenmonopolie van de mannen neerleggen.

De monopolisering van georganiseerd geweld is altijd – eigenlijk per definitie – een proces van maatschappelijke differentiatie geweest. Terwijl sommige mensen – de volwassen mannen, de krijgers, de militairen – zich ontwikkelden tot experts in de omgang met geweldsmiddelen, bleven alle overigen verstoken van scholing en ervaring op dat gebied. Het onvermogen tot militair optreden dat hiervan het gevolg was, is in onze tijd in vele landen een als vanzelfsprekend aanvaarde eigenschap geworden van de grote meerderheid van de hele bevolking.

349

De meesten van ons hebben geleerd geweld uit de weg te gaan, ons er niet in te mengen, het te verafschuwen, en het op morele gronden te veroordelen. In plaats van er zelf onze toevlucht toe te nemen betalen we belasting en steunen aldus het apparaat dat het centrale monopolie onderhoudt. De interne pacificatie als gevolg van de monopolisering van het wapengeweld door de staat is waarschijnlijk ook een belangrijke voorwaarde geweest voor de bijna vanzelfsprekende gewilligheid waarmee soldaten zich hebben laten rekruteren voor de twee grote Europese oorlogen van de twintigste eeuw.

6. De pacificatie van overwinnaars

Wanneer de overwonnenen worden gedwongen af te zien van geweld, kunnen de overwinnaars zich daar tegenover hen vaak juist vrijer in uitleven. Ieder kent de beelden en verhalen van plunderende en verkrachtende soldaten, die in een overwinningsroes tekeergaan, of van slavendrijvers en kampbeulen die binnen al wat meer gestabiliseerde machtsverhoudingen hun slachtoffers naar believen kunnen martelen en doden. En dan zijn er de grote veroveraars en tirannen die tot ver na hun dood berucht gebleven zijn vanwege de verschrikkingen die ze hebben aangericht.

De vestiging en handhaving van een monopolie van georganiseerd geweld hoeft echter niet alleen tot zulke eenzijdige uitoefening van bruto geweld te leiden. Op langere termijn is er van de monopolisering ook wel een pacificerende werking uitgegaan op alle betrokkenen, inclusief de directe overwinnaars en hun opvolgers.

Naarmate de militaire ontwikkeling voortging, was een belangrijke overwinning, die een verschuiving in de machtsverhoudingen teweegbracht, alleen nog mogelijk met behulp van bondgenoten. Vaak vielen de bondgenootschappen na de overwinning uiteen, en brak er nieuwe onderlinge strijd uit (zoals dat in het klein gebeurde bij de chimpansees van Frans de Waal, wanneer een bondje van jonge mannen de oude leider had verstoten; zie De Waal 2001: 302-11). Daarmee was echter de maatschappelijke druk die tot coalitievorming aanzette niet verdwenen. Er bleef een premie staan op het bundelen van krachten – ook al bracht dit hoge sociale kosten met zich mee.

Die kosten zijn in het algemeen inderdaad hoog. In elke nieuwe fase in een proces van monopolievorming vindt een eliminatie van concurrenten plaats. Partijen die elkaar tot dan toe vanuit min of meer gelijkwaardige posities bestreden, komen in een heel andere verhouding tot elkaar te staan. Ze worden samengevoegd in een nieuw verband, dat geen ruimte laat voor hun voormalige zelfstandigheid. Met de monopolisering van het georganiseerde geweld hoeft de onderlinge concurrentie echter niet op alle fronten op te houden; wel neemt ze nieuwe vormen aan, zoals concurrentie om economische kansen of krachtmetingen in de politieke arena.

350

In deze meer gespecialiseerde en minder gewelddadige vormen van sociale strijd raken ook de militaire leiders direct of indirect betrokken. Economische concurrentie speelt zich af in de uitwisseling van ruilmiddelen, zonder dat daarbij geweld wordt uitgeoefend. Vorsten die als legeraanvoerders voor de uitrusting van hun troepen meer en meer afhankelijk zijn geworden van geldschietters, hebben deze vorm van geweldsvrije concurrentie met de daarbij ontwikkelde regels moeten leren respecteren.

Naast de economische heeft zich een politieke sector ontwikkeld, vermoedelijk vanuit de onderhandelingen van legeraanvoerders met hun volgelingen en hun bondgenoten (zie ook Van Vree 1994). Ook al is de politiek nog steeds sterker dan de economie met georganiseerd geweld verbonden

gebleven, zijn er binnen het verband van staten politieke specialisten opgekomen, die geleerd hebben hun onderlinge machtsstrijd te voeren in de politieke arena – een strijdtoneel waarop het hard kan toegaan, maar dat van geweld gevrijwaard is. Er bestaat een lange traditie onder de heersers over militair-agrarische rijken om onderlinge twisten en intriges te beslechten met moord. Binnen het bestel van een constitutionele democratie echter zal elke poging die aan het licht komt om een tegenstander met geweld uit te schakelen, neerkomen op politieke zelfmoord. Iedereen, tot de hoogste gezagsdragers toe, is hier onderhevig aan dezelfde druk om zich in welke vorm van onderlinge concurrentie ook van geweldpleging te onthouden. Dit geldt voor staatshoofden en leiders van politieke partijen, voor directeurs van grote ondernemingen, en voor legerofficieren, om nog maar te zwijgen van sporthelden of de leden van artistieke of wetenschappelijke elites. Overal in de samenleving is de pacificatiedwang als vanzelfsprekend aanwezig, en niemand kan er zich straffeloos aan onttrekken.⁵

7. De paradox van de pacificatie

Aan het begrip pacificatie kleeft een tweeledige paradox. Ten eerste is daar de klassieke wijsheid dat een staat van paraatheid met sterke bewapening de beste garantie is voor vrede: *si vis pacem para bellum*. Daar zou als tweede advies aan kunnen worden toegevoegd: *si vis bellum cura pacem*, want wie met enige kans op succes oorlog wil voeren, dient ervoor te zorgen dat binnen de eigen gelederen vrede heerst. Dit tweede aspect van de paradox vloeit voort uit een kenmerk dat inherent is aan elke vorm van sociale organisatie en dat eigenlijk aan het hele begrip georganiseerd geweld al iets paradoxaals geeft, omdat de beide samenstellende termen in verschillende richtingen wijzen. Organisatie berust op coördinatie en samenwerking en werkt constructief, in tegenstelling tot geweld dat destructief is en bestaande verbanden vernietigt.

De spanning is onmiskenbaar; maar onmiskenbaar is ook de neiging van 'organisatie' en 'geweld' om samen te gaan, om als positieve en negatieve polen naar elkaar toe getrokken te worden. Georganiseerd geweld is in het algemeen veel effectiever dan niet-georganiseerd geweld. De organisatie kan echter alleen bestaan op basis van interne pacificatie. Degenen die eraan deelnemen moeten elkaar onderling niet te lijf gaan; binnen de kazerne waarin de geweldsreservoirs geconcentreerd zijn dient vrede te heersen. Bovendien heeft elke groep die gericht is op de uitoefening van geweld, ondersteuning nodig van mensen die zich bezighouden met meer productieve activiteiten zoals de voedselvoorziening. Om hun werk ongestoord te kunnen verrichten zijn die anderen tegelijkertijd weer aangewezen op bescherming tegen geweld. De 'productieve' en de 'destructieve' krachten grijpen in elkaar en zijn op elkaar aangewezen. Het is dan ook geen wonder dat ze in de loop van de geschiedenis telkens weer met elkaar

vervlochten zijn geraakt in 'fatale figuraties', zoals die van boeren en hun militaire overheersers, waarin de ongelijke machtskansen van generatie op generatie werden doorgegeven (vgl. Goudsblom 1992: 81-8 en Goudsblom 1997: 89-94).

De paradox van de pacificatie kan helpen de continuïteit van zulke extreme vormen van sociale ongelijkheid te verklaren. Het geweldsmonopolie waar de verhoudingen op rustten, liet de betrokkenen weinig keus. De bevoorrechte minderheid die het monopolie beheerste had geen behoefte om het te doorbreken, en de grote meerderheid die aan het monopolie was onderworpen miste de middelen daartoe. Voor niemand was er zicht op een reëel alternatief voor de klem waarin de samenleving zichzelf had vastgezet. Eigenlijk is het dan ook verbazend dat er aan dit soort zichzelf vrijwel onontkoombaar voortzettende hiërarchische verhoudingen ooit ergens een einde is gekomen.

Het antwoord op de vraag hoe dit toch heeft kunnen gebeuren, moet te vinden zijn in de niet minder onontkoombare dynamiek van de monopolisering. Heersende elites die meer technische en organisatorische hulpbronnen wisten te mobiliseren dan hun rivalen waren uiteindelijk in het voordeel, en konden die rivalen op beslissende momenten definitief uitschakelen.

Juist in zulke beslissende perioden, wanneer nieuwe en meeromvattende geweldsmonopolies vorm kregen, kwamen misschien wel extra veel uitbarstingen van geweld voor. De verhoudingen lagen nog niet vast; de oude hiërarchie wankelde, een nieuwe was nog niet gevestigd; er was nog geen informatie opgeslagen over wie sterker was dan wie. Zo kon in West-Europa aan het einde van de Middeleeuwen het georganiseerde geweld hoog oplopen. De vrije uitoefening van het geweldsmonopolie door een krijgersklasse werd ingeperkt – enerzijds van onderop, door stedelingen en boeren, anderzijds van bovenaf door de coalities die de krijgers zelf aangingen en waaruit ten slotte de staten voortkwamen waaraan ze zich voorgoed moesten onderwerpen. De legers werden groter; vorsten die militaire zelfstandigheid hadden gekend zagen zichzelf partij worden in conflicten die ver buiten hun eigen invloedssfeer lagen. In zekere zin vormde de Dertigjarige Oorlog een voorlopige culminatie van deze met veel geweld voltrokken omwenteling van de politiek-militaire verhoudingen (vgl. Van Creveld 1999: 59-125).

352

De vorming van staten heeft in West-Europa enige stabilisering gebracht. Het machtsevenwicht tussen de staten bleef precair; in het 'concert van Europa' liet de harmonie vaak te wensen over. Maar binnen de West-Europese staten had de monopolisering van het georganiseerde geweld wel degelijk een pacificerend effect.

Conflicten tussen steden of regio's worden sindsdien niet meer op het slagveld uitgevochten. En net zo min als in het Nederland van nu de gemeente Amsterdam tanks zal inzetten om stukken grond van randgemeenten te annexeren, zullen politieke partijen elkaar met wapengeweld bestrijden.

Het spreekt vanzelf – en ook weer niet. Zeventig jaar geleden vonden in het naburige Duitsland geregeld politieke moorden en straatgevechten plaats, als een prelude op de vestiging van het Duizendjarige Rijk van de nationaal-socialisten. Vandaag de dag zijn er talrijke landen waar de regering ‘terreur als overheidsdienst’ uitoefent met de meest geavanceerde technieken van georganiseerd geweld.⁶

Het zou misschien in de lijn der verwachtingen liggen dat de toename van geweldsmiddelen wel moet leiden tot een evenredige toename van gewelddaden. Toch is dat niet het geval. Ook het omgekeerde gebeurt: wanneer eenmaal het georganiseerde geweld ‘gekazerneerd’ is, en de kazernes onder controle gebracht zijn van burgerlijke politieke regimes, kunnen er grote geweldsreservoirs worden onderhouden zonder dat daar daadwerkelijk georganiseerde gewelddaden uit voortvloeien.⁷ De kans is echter des te groter dat als de sociale aggregaatstoestand ‘vrede’ omslaat in ‘oorlog’, de hoeveelheden geweld die dan losbreken enorm zullen zijn.

8. Pacificatie en civilisatie

Er is een nauw verband tussen pacificatie en civilisatie, dat zich zelfs uit de etymologie van de beide termen laat aflezen.

Pacificatie duidt op een proces van toenemende vrede en vermindering van gewelddadigheden. Vaak is het een eenzijdig proces, waarin een gewelddadig conflict wordt beëindigd doordat één partij met geweld de vrede oplegt aan de andere partij. De uitkomst lijkt dan op die van een *zero-sum*-spel. In de gevallen van volkeren die, zoals de Tasmaniërs, geheel zijn uitgeroeid, is inderdaad een ‘nul’-situatie ingetreden. In vele andere gevallen is het overleven voor de overwonnenen een lijdensweg geworden, zoals voor de Aborigines op het Australische vasteland. De ontwapening heeft hen generaties lang in de verliezersrol vastgedrukt.

De betekenis van de term civilisatie is verwant aan die van pacificatie. Het kernwoord, ‘civiel’, is meer en meer de tegenhanger geworden van ‘militair’. Op grond van deze associatie zou civilisatie primair kunnen worden verstaan als demilitarisering, ontwapening. Dit is zeker een aspect van civilisatieprocessen; maar het is niet het enige. Als dat wel zo was, zou het geen zin hebben een onderscheid te maken tussen pacificatie en civilisatie, en het verband tussen beide te onderzoeken.

Civilisatieprocessen betreffen de sociale regulering van individueel gedrag. Ook van de ontwikkeling van de techniek en de organisatie van geweld is een civiliserende werking uitgegaan. Zo dwong de omgang met buskruit, met geweren en kanonnen, tot een nieuw soort voorzichtigheid; en zo was de door Prins Maurits ingevoerde militaire discipline een organisatorische vernieuwing die een nieuwe fase inluidde in wat we, hoe paradoxaal het ook mag klinken, een militair civilisatieproces kunnen noemen (vgl. McNeill 1982: 128-36).

De geschiedenis van de mensheid lijkt in zekere zin op de gebeurtenissen in een apenkolonie: een voortdurende afwisseling van oorlog voeren en vrede sluiten; de golven volgen op elkaar in eindeloze deining. Maar er is, zoals gezegd, één verschil: bij de mensen zijn in de loop van de tijd de geweldsmiddelen toegenomen en dat heeft de aard en de frequentie van de georganiseerde gewelddaden beïnvloed. Met nieuwe geweldsmiddelen werden nieuwe regimes gevestigd, berustend op monopolies die verder reikten en op den duur ook dieper ingrepen in de levens van de mensen die zich binnen het bereik van zo'n monopolie bevonden.

Pacificatie en civilisatie zijn processen die vaak gelijk op in dezelfde richting gaan en daarbij ook soortgelijke tegenbewegingen oproepen. De tegenbewegingen van 'civilisatie' worden soms aangeduid als 'decivilisatie' (vgl. Zwaan 2001). Deze beide termen lijken een symmetrische tegenstelling aan te duiden. Maar zo eenvoudig is het niet. Ieder proces van decivilisatie veronderstelt een voorafgaand proces van civilisatie; 'decivilisatie' is niet alleen taalkundig, maar ook sociologisch een afgeleide van 'civilisatie'.

Daar komt nog iets bij. Civilisatieprocessen volgen niet alleen een op- en neergaande beweging als van eb en vloed; er zit ook een cumulatieve werking in, zodat we soms zelfs de contouren kunnen ontwaren van het civilisatieproces van de mensheid. De contouren tekenen zich misschien nog slechts vaag af; maar het begrip als zodanig is niet onzinnig – al is het maar omdat het een uitdaging stelt om te zien wat we er ons bij kunnen voorstellen.

Het duidelijkste aspect van de ontwikkeling op mensheidsniveau is de techniek. Mensen kunnen zich nu bijvoorbeeld voortbewegen met een snelheid waar enkele generaties geleden alleen een fantast als Jules Verne zich nog maar een voorstelling kon maken. Op snelwegen rijden auto's in banen van drie naast elkaar met snelheden van honderd kilometer en meer; en er vindt slechts zelden een aanrijding plaats. Kennelijk zijn mensen in de evolutie niet alleen geprogrammeerd om te kunnen hardlopen, maar bezitten ze een lange tijd onbenut gebleven capaciteit om voertuigen te besturen bij snelheden die het tempo van een hardloper vele malen overtreffen. Die extra capaciteit betreft vooral het vermogen om botsingen met mede-weggebruikers te vermijden; het verkeersregime is bovenal een regime van sociale interactie.

354

Zoals de snelheden waarmee we ons tegenwoordig kunnen voortbewegen het 'natuurlijke' tempo van een hardloper ver overtreffen, zo zijn ook de militair-politieke figuraties waarin we leven vele malen groter geworden, demografisch zowel als geografisch, dan de overlevingseenheden van onze vroegste voorouders. De regimes waarmee mensen deze enorme figuraties trachten te besturen verkeren nog in een pril en precair stadium en lijken te worden gekenmerkt door iets dat wel 'de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige' genoemd wordt – een a-theoretisch verlegenheidsbegrip om het vaak ongelijkmatige verloop van ontwikkelingen aan te geven.⁹

Duitsland in de twintigste eeuw kan dienen als voorbeeld van zulke on-

gelijkmatige ontwikkelingen. Aan het begin van de eeuw een nationale staat met een sterk gevestigd geweldsmonopolie binnen de eigen grenzen, is Duitsland in 1918 na een onverwacht lange en bloedige oorlog verslagen en door de coalitie van overwinnaars vernederd. Nadat het staatsmonopolie op georganiseerd geweld naar buiten toe ernstig was verzwakt door de opgelegde ontwapening en van binnenuit verder was aangetast door terreurgroepen, kon de partij van de nationaal-socialisten zich van de regering meester maken, het staatsgeweld weer op volle sterkte brengen en tegen een deel van de eigen bevolking inzetten, en een nieuwe oorlog ontketenen die op een rampzalige nederlaag uitliep. De staat werd in tweeën gesplitst, met aanzienlijk verlies aan grondgebied, en vervolgens weer verenigd, en vormt nu de grootste lidstaat van de Europese Unie. Ogenschijnlijk is dit een grillige geschiedenis, waar elke lijn aan ontbreekt. In een groter verband echter maken deze gebeurtenissen deel uit van een episode in de geschiedenis van Europa, waarin de gewelddadige monopoliestrijd tussen staten met horten en stoten is overgegaan in vormen van concurrentie waarbij op het tussenstatelijke niveau getracht wordt andere machtsbronnen aan te wenden dan geweld.

De tendensen tot monopolisering zijn altijd gepaard gegaan met tegen-tendensen die de gevestigde monopolies ondermijnden. Zo is er ook geen enkele reden om aan te nemen dat het huidige stadium, waarin het geweldsmonopolie verdeeld is over in naam soevereine staten, het laatste zal zijn. Norbert Elias wees er in 1939 al op dat de spanningen tussen staten aanleiding gaven tot het vormen van meeromvattende verbanden tussen staten, niet alleen in Europa:

De strijd om de suprematie en daarmee, bewust of niet, om de vorming van monopoliecentra over gebieden van een nog hogere orde van grootte, is in volle gang. En hoewel het in eerste instantie nog gaat om de suprematie over werelddelen, zijn daarachter, in samenhang met de steeds nauwere vervlechting van steeds grotere gebieden, al de voorbodes te zien van een strijd om de suprematie in een vervlechtingssysteem dat de hele bewoonde wereld omvat. (Elias 2001 [1939]: 684)

Na 1945 heeft deze strijd om de suprematie in de wereld zich met de ontwikkeling van nucleaire wapenarsenalen alleen maar sterker doorgezet (vgl. Van Benthem van den Bergh 1992). Maar terwijl een aantal staten bezig is in grotere eenheden op te gaan, zijn andere staten uiteengevallen of zien zich met desintegratie bedreigd. Wanneer het geweldsmonopolie waarmee een gebied gepacificeerd was ineens stort, kunnen allerlei bendes toegang krijgen tot de wapenvoorraden. In enkele extreme situaties, zoals in het hierboven vermelde geval van Sierra Leone, is de ineenstorting zover gegaan dat ook het monopolie van de volwassen mannen vervallen is en kinderen georganiseerd geweld kunnen toepassen; zij blijken dan vaak nog minder door inhibities van gruweldaden weerhouden te worden dan volwassenen.⁹

Tegen het einde van de Koude Oorlog heeft Elias opgemerkt dat mensen weliswaar niet in staat zijn om de dood af te schaffen, maar dat er geen dwingende reden is waarom ze niet in staat zouden zijn om op te houden met elkaar te doden.¹⁰ Dit laatste lijkt misschien naïef. Maar voordat we Elias' uitspraak om die reden terzijde schuiven, wil ik herinneren aan de constatering van Randall Collins dat, hoewel mensen elkaar al sinds de vroegste prehistorie met georganiseerd geweld bedreigd en bestreden hebben, de eigenlijke gevechtshandelingen steeds tot betrekkelijk korte episodes beperkt zijn gebleven (vgl. Collins 1990). De 'normale' toestand is niet de oorlog van allen tegen allen. De normale toestand is eerder gewapende vrede – waarbij de onderlinge verhoudingen medebepaald zijn door de uitkomst van eerder uitgevochten conflicten.

Een begrippenpaar dat in de economische geschiedenis bruikbaar is gebleken, is hier misschien ook van toepassing. Het georganiseerd geweld vertoont duidelijk een langetermijntrend van groei. Deze groei is enerzijds *extensief*: het bereik van de monopolies is groter geworden, ze strekken zich uit over steeds grotere gebieden, die alle in dezelfde militaire invloedssfeer zijn komen te liggen. Tegelijk zit er een *intensieve* kant aan de groei van de geweldsmonopolies, in zoverre ze steeds meer afhankelijk zijn geworden van de medewerking van grote aantallen mensen die het monopolie technisch en organisatorisch steunen. Dit intensieve aspect van de monopolisering bevordert de onderlinge vervlechting van verschillende maatschappelijke groeperingen, de verstrengeling van tevoren gedifferentieerde economische en politieke sectoren.

De *extensieve* groei bestaat niet uit het zonder meer uitdijen van reeds bestaande politiek-militaire eenheden ten koste van andere. In de twintigste eeuw zijn alle grote Europese rijken uiteengevallen. Toch is in diezelfde eeuw de *extensieve* politieke groei voortgezet in de opkomst van nieuwe internationale coalities. Op wereldniveau is er aan deze *extensieve* groei nog lang geen einde gekomen; en daarbij doen zich ook tekenen van *intensieve* groei voor. Er zijn in onze tijd grote politiek-militaire eenheden ontwikkeld zoals de NAVO en de meer incidenteel geformeerde troepenmachten van de Verenigde Naties.

356

Kenmerkend voor de *intensieve* groei is dat als zulke eenheden bij militaire operaties betrokken raken, ze een grote bezorgdheid tonen om de veiligheid van de eigen soldaten. Deze bezorgdheid staat in contrast met bijvoorbeeld de houding van de legerleidingen in de grote Europese oorlog van 1914-18, toen de levens van soldaten bij tienduizenden tegelijk geofferd werden. Tegen een dergelijke houding zijn in de Verenigde Staten en West-Europa tegenwoordig sterke weerstanden ontwikkeld, vooral waar het om internationale acties gaat.

Zoals eens feodale heersers hun autonome positie hebben moeten opgeven, zo bestaat nu de kans dat staten als zelfstandige politiek-militaire eenheden van het toneel zullen verdwijnen (vgl. Van Creveld 1999: 336-420). De door George Orwell in zijn roman 1984 geschetste status-quo van

drie supermogendheden die in wisselende coalities oorlog voeren met elkaar, laat zich lezen als een fase in deze ontwikkeling (Orwell 1949).

Met de afloop van de Koude Oorlog heeft ook het scenario van Orwell voorlopig zijn actualiteit verloren. Evenals in de antroposfeer in het algemeen lijken we ook op het gebied van het georganiseerde geweld in een overgang naar een 'vierde regime' te verkeren. Na de mannen en de krijgers zien nu de staten hun effectieve en exclusieve beheersing van wapengeweld bedreigd. Vernietigingsacties op grote schaal zijn niet langer het prerogatief van staten; de geslaagde aanslag in september 2001 op het World Trade Centre in New York en het Pentagon heeft op dramatische wijze de macht getoond van internationale terreurgroepen om grote schade toe te brengen tot in de economische en politieke centra van een technisch geavanceerde samenleving, en de onmacht van nationale regeringen om dit te verhinderen.

De hiernavolgende ontwikkelingen kunnen in eerste instantie het aloude patroon van escalatie volgen, en zullen dat waarschijnlijk ook doen. Het is echter niet uitgesloten dat na verloop van tijd het mechanisme dat ik hier heb aangeduid als de paradox van de pacificatie sterk genoeg zal blijken om de escalatie te doorbreken. Daarvoor zou naast voortgaande extensieve vooral intensieve politieke groei op wereldniveau nodig zijn.

Norbert Elias is vaak gekritiseerd omdat hij aan het einde van zijn boek over het Europese civilisatieproces de woorden van de verlichtingsfilosoof d'Holbach aanhaalde: 'het civilisatieproces (...) is nog niet afgelopen'. Mij lijkt deze uitspraak eigenlijk moeilijk te weerleggen; alleen zou het woordje 'nog' de indruk kunnen wekken dat er aan het civilisatieproces ooit een einde zal komen. Dit laatste is onwaarschijnlijk; zolang er mensen zijn zal er geciviliseerd worden, en elke vorm van civilisering zal door deciviliserende tendenties begeleid blijven.

Noten

1 Enkele passages in deze bijdrage zijn ontleend aan 'De paradox van de pacificatie', verschenen in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 25 (1998) 395-406.

Ik dank Giseline Kuipers en Aad Nuis voor hun commentaar.

2 'Imprisoned in every fat man a thin one is wildly signalling to be let out' (Connolly 1951: 58). Deze notitie is waarschijnlijk geïnspireerd door een opmerking die George Orwell de hoofd-

persoon van zijn roman *Coming up for air* laat maken: 'Has it ever struck you that there's a thin man inside every fat man, just as they say there's a statue inside every block of stone?' (Orwell 1939: 23).

3 Orwell 1945. De film *Planet of the apes* naar een boek van Pierre Boulle is tweemaal uitgebracht: in 1968 onder regie van Franklin J. Schaffner, in 2001 onder regie van Tim Burton.

4 De ongelijke verhoudingen zijn prachtig getypeerd door Coetzee 1999.

5 Zie in dit verband ook de gegevens over de afnemende frequenties van geregistreerde individuele moord en doodslag in landen als Engeland en Nederland gedurende een aantal eeuwen, in Daly en Wilson 1988: 275-91 en Spierenburg 1993.

6 De term is van De Swaan 1982: 116. Zie ook Heuer 1995.

7 De term 'kazernering van geweld' is afkomstig van Elias 2001: 590.

8 De term is afkomstig van de Duitse kunsthistoricus Wolfgang Pinder (*Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas*, Berlijn 1926) en in de sociologie door Karl Mannheim ingevoerd.

9 'Confusing war and play, child combatants are heedless of danger. Groups of youngsters in bush wars operate on their own initiative for long periods in remote terrain, sometimes without even radio to convey commands. Incompletely socialised, they make up rules of war as they go. Civilians bear the brunt of the unpredictable atrocity' (Peters en Richards 1998: 183).

10 Elias 1985: 90. Elias spreekt hier van 'das gegenseitige Töten', het doden van mensen door elkaar – een uitdrukking die door de Duitse socioloog Peter Gleichmann is overgenomen. Vaak echter, zoals in gevallen van genocide, is er geen wederzijdsheid in het spel; daarom verdient de uitdrukking 'het doden van medemensen' de voorkeur.

Geraadpleegde literatuur

Aureli, Filippo, en Frans de Waal (red.) (2000) *Natural conflict resolution*. Berkeley: University of California Press.

Bentham van den Bergh, Godfried van (1992) *The nuclear revolution and the end of the cold war*. Houndmills: Macmillan.

Coetzee, J.M. (1999) *The lives of animals*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Collins, Randall (1990) Violent conflict and social organization. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (4) 63-87.

Collins, Randall (2001) A micro-sociological theory of violence. Niet gepubliceerde voordracht. Cambridge.

Connolly, Cyril (1951) *The unquiet grave: A word cycle by Palinurus*. 2e dr. Londen: Hamilton.

Daly, Martin, and Margo Wilson (1988) *Homicide*. New York: Aldine De Gruyter.

Elias, Norbert (1985) *Humana conditio*. Frankfurt: Suhrkamp.

Elias, Norbert (1982) *Het civilisatieproces*. 2 delen. Utrecht: Het Spectrum.

Emmens, J.A. (1979) *Gedichten en aforismen*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.

Glassman, Ronald M. (1986) *Democracy and despotism in primitive societies*. 2 delen. Millwood, N.Y.: Associated Faculty Press.

Goodall, Jane (1990) *Through a window: Thirty years with the chimpanzees of Gombe*. Londen: Weidenfeld and Nicolson.

Goudsblom, J. (1988) *Taal en sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Meulenhoff.

Goudsblom, J. (1992) *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.

Goudsblom, J. (1997) *Het regime van de tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.

Heuer, Hans-Joachim (1995) *Geheime Staatspolizei. Ueber das Töten und die Tendenzen der Entzivilisierung*. Berlijn: De Gruyter.

- Keeley, Lawrence H. (1996) *War before civilization: The myth of the peaceful savage*. New York: Oxford University Press.
- Kolff, Dirk H.A. (1990) *Naukar, Rajpoot & Sepoy: The ethnohistory of the military labour market in Hindustan, 1450-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McNeill, William H. (1982) *The pursuit of power: Technology, armed force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press.
- Orwell, George (1962 [1939]) *Coming up for air*. Harmondsworth: Penguin.
- Orwell, George (1945) *Animal Farm*. Londen: Secker and Warburg.
- Orwell, George (1949) 1984. Londen: Secker and Warburg.
- Peters, Krijn, en Paul Richards (1998) 'Why we fight': Voices of youth combatants in Sierra Leone. *Africa: Journal of the International African Institute* 68: 183-210.
- Reenen, P. van (1979) *Overheidsgeweld: Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie*. Alphen aan de Rijn: Samson.
- Spierenburg, Pieter (1993) Lange termijn trends in doodslag. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20: 66-106.
- Swaan, Abram de (1982) *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Van Creveld, Martin (1999) *The rise and decline of the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vree, Wilbert van (1994) *Nederland als vergaderland: Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Waal, Frans de (1996) *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Waal, Frans de (2001) *The ape and the Sushi master: Cultural reflections of a primatologist*. New York: Basic Books.
- Wright, Robert (2000) *Nonzero: The logic of human destiny*. New York: Random House.
- Zwaan, Ton (2001) *Civilisering en decivilisering: Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*. Amsterdam: Boom.